

Грунь О. В.,

аспірант кафедри загальної теорії права та держави
Національного університету «Одеська юридична академія»

ОКРЕМІ АСПЕКТИ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ВІДНОСИН У СФЕРІ ВІРТУАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Анотація. Досягнення бажаних результатів розуміння методології дослідження правової регламентації відносин у сфері віртуальної реальності має реалізовуватися за допомогою виконання певних умов, найголовнішими з яких є: теоретичне обґрунтування та герменевтично-етимологічний аналіз всіх системоутворюючих понять дослідження, виокремлення збалансованої методологічної системи, стратегічне планування використання результатів дослідження. Зазначена тріада умов дозволяє не тільки повноцінно охарактеризувати предметну сферу дослідження, але й створює відповідний базис для визначення системи співвідношень із вже сталим категоріальним апаратом.

До принципів, на основі яких необхідно проводити всебічне дослідження правової регламентації відносин у віртуальному просторі слід відносити: плюралізму, додатковості та міждисциплінарності.

Концептуальну ідею дослідження правової регламентації відносин у віртуальному просторі формують такі методологічні підходи, як інформаційно-комунікативний, технологічний, аксіологічний, діяльнісний, синкретичний, та синергетичний.

Із сукупності загально-наукових методів пізнання особливу увагу слід приділяти діалектичному методу, який зумовлює повноцінність розгляду правової регламентації відносин у сфері віртуальної реальності з урахуванням притаманних зав'язків та виявленням взаємозалежності форми й сутності. Зазначений рівень зумовлює використання таких загальнонаукових методів, як аналіз, синтез, абстрагування, індукція, аналогія.

Водночас у дослідженні необхідно використовувати спеціально-наукові методи юридичних наук: метод юридичної герменевтики – для розкриття особливостей розуміння та тлумачення правових приписів на основі яких здійснюється правове регулювання відносин у віртуальній сфері; формально-юридичний метод – який передбачає вивчення правових актів, якими регламентується відносини у сфері віртуальної реальності, поза зв'язком з економікою, політикою, мораллю та іншими соціальними явищами; порівняльно-правовий – для зіставлення понять, норм та інститутів різних країн світу як у синхронній так і діахрональній площині.

Ключові слова: відносини у сфері віртуальної реальності, ІТ-право, методологія юриспруденції, правова регламентація, синкретика, синергетика, цифрове середовище, юридична герменевтика.

Hrun O. V. Certain aspects of the research methodology of the legal regulation of relations in the field of virtual reality

Abstract. Achieving the desired results of understanding the research methodology of legal regulation of relations in the field of virtual reality must be realized by fulfilling certain conditions, the most important of which are: theoretical justification and hermeneutic-etymological analysis of all system-forming concepts of the study, selection of a balanced methodological system, strategic planning of the use of research results. The specified triad of conditions allows not only to fully characterize the subject area of research, but also creates an appropriate basis for determining the system of relationships with the already established categorical apparatus.

The principles on the basis of which it is necessary to carry out a comprehensive study of the legal regulation of relations in the virtual space should include: pluralism, additionality and interdisciplinary.

The conceptual idea of the study of legal regulation of relations in the virtual space is formed by such methodological approaches as information-communicative, technological, axiological, activity, syncretic, and synergistic.

Taking into account the mentioned approaches and principles, it becomes possible to specify direct research methods.

From the set of general scientific methods of cognition, special attention should be paid to the dialectical method, which determines the completeness of the consideration of legal regulation of relations in the field

of virtual reality, taking into account the inherent obligations and identifying the interdependence of form and substance. The specified level presupposes the use of such general scientific methods as analysis, synthesis, abstraction, induction, analogy.

At the same time, in the research it is necessary to use special scientific methods of legal sciences: the method of legal hermeneutics – to reveal the peculiarities of understanding and interpretation of legal prescriptions on the basis of which legal regulation of relations in the virtual sphere is carried out; formal-legal method – which involves the study of legal acts that regulate relations in the field of virtual reality, unrelated to economics, politics, morality and other social phenomena; comparative legal – to compare the concepts, norms and institutions of different countries of the world both in the synchronous and diachronic plane.

Key words: *relations in the field of virtual reality, IT-law, methodology of jurisprudence, legal regulation, syncretic, synergetics, digital environment, legal hermeneutics.*

Невід'ємною характеристикою сучасного суспільства стало уміння користуватися інформаційними технологіями. Блага технологічного світу дедалі більше стають ціннісними орієнтирами організації життя розвинутого соціуму. Безумовно, технологічний розвиток надає багато зручних бонусів у реалізації завдань та потреб людства, забезпечуючи високоефективну комунікацію та пришвидшуючи безліч процесів, але зазначені тенденції породжують й новітні виклики та загрози. Відтак, особливого значення набувають питання пов'язані із належним правовим регулюванням відносин у інформаційно-комунікативній сфері. Посеред переліку таких питань особливу увагу слід приділяти, в тому числі й методологічній складовій організації наукового дослідження правової регламентації у віртуальній сфері.

Розробкою питань пов'язаних із сферою інтернет технологій у аспекті їх правової регламентації займалися багато вчених. Зокрема, О. Вінник, О. Дзьобань, В. Ліпкан, Б. Кормич, Ю. Максименко, О. Сімсон, Р. Стефанчук, Є. Харитонов, В. Хаустова, питаннями методології юридичної науки займалися В. Дудченко, М. Козюбра, М. Кельман, Н. Крестовська, Ю. Оборотов та ін. Однак активний розвиток цифрового середовища зумовлює необхідність проведення аналізу особливостей методології дослідження правової регламентації у віртуальній сфері.

Метою статті є визначення поняття та компонентів методології дослідження правової регламентації відносин у сфері віртуальної реальності.

Всебічне розуміння сутності та природи правової регламентації відносин у сфері віртуальної реальності, має засновуватися на опануванні різноманітними науковими мето-

дами, підходами та принципами дослідження інформації, що описує значення та прогнозує розвиток сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, визначає їх вплив на державу, механізми й інструменти правового впливу.

Досягнення бажаних результатів розуміння правової регламентації відносин у зазначеній сфері має реалізовуватися за допомогою виконання певних умов, найголовнішими з яких є: теоретичне обґрунтування та герменевтично-етимологічний аналіз всіх системоутворюючих понять дослідження, виокремлення збалансованої методологічної системи, стратегічне планування використання результатів дослідження. Зазначена тріада умов дозволяє не тільки повноцінно охарактеризувати предметну сферу дослідження, але й створює відповідний базис для визначення системи співвідношень із вже сталим категоріальним апаратом.

Рухаючись у відповідності із зазначеною послідовністю, почнемо із аналізу головних термінів та понять, пов'язаних із предметним полем нашого дослідження, до яких слід відносити: віртуальна реальність, цифрове середовище, ІТ-право, методологія юридичного дослідження.

Перш за все розглянемо поняття «віртуальна реальність». Каріна О. М., визначає віртуальну реальність «як інтерактивну, символічну реальність, яка містить у собі нестачу реальності і внаслідок цього є умовою пошуку істини, виступає постійним нагадуванням про існування розрізнення між буттям та його формами. Для віртуальної реальності характерні нон-фінальна процесуальність та високий креативний потенціал».

В свою чергу, на думку дослідниці, під комп'ютерною віртуальною реальністю слід розуміти як «динамічне, незавершене серед-

овище, що розташовується у зоні медіацій, взаємозалежностей і взаємодії людини та моделі світу, створеної інформаційними та телекомунікаційними технологіями. Показано, що знаки, які формують даний тип віртуальної реальності, є симулякрами, у результаті чого в ній поєднуються суперечливі тенденції – високий рівень креативності й загроза заміщення реальності екранним світом» [5, с. 7].

Попри не зовсім вдале використання терміну «медіації», який сьогодні має конкретне нормативне визначення у вітчизняній правовій системі, у наведеному понятті, слід відзначити й цікавий компонент, а саме те, що комп'ютерна віртуальна реальність є «умовою пошуку істини». Не менш важливим, для нашого дослідження, є розмежування авторкою «віртуальної реальності» і «комп'ютерної віртуальної реальності».

О. П. Дзьобань та О. В. Соснін, аналізуючи генезу розуміння віртуальної реальності із моменту формування цього поняття, обґрунтовують, що «ближче до середини ХХ ст. у природничих науках, таких як фізика, хімія, математика, інформатика та ін., виникло й закріпилося поняття віртуальної реальності, здатне описати різні природні і штучні стани досліджуваних об'єктів. Потім воно багаторазово уточнювалося: різні науки акцентували свою увагу на певних властивостях, якостях віртуальної реальності. Безумовно, витоки походження залишили свій відбиток, і кажучи «віртуальна реальність», ми спочатку маємо на увазі якийсь комп'ютерний кіберпростір, штучне середовище, оскільки завдяки саме комп'ютерним технологіям цей термін увійшов у наше повсякденне життя і став популярним. На перетині філософії та психології зародилась віртуальна психологія, об'єктом досліджень якої стали взаємодії людини й кібернетичного простору. Надалі на підставі отриманих результатів була утворена віртуалістика як світоглядна система. Таким чином, віртуальна реальність зазнала якісного стрибка – вона стала категорією філософії, не тільки уособлювала якісь гранично абстрактні умоосязні конструкти, а й цілком конкретні, здатні відображати проблеми, пов'язані з самим повсякденним життям людини, її природою, буттям» [3, с. 69].

Враховуючи наведені положення та приймаючи до уваги сучасний стан відношення соціуму до досліджуваного поняття, стає можливим виділення широкого та вузького підходів до розуміння віртуальної реальності. У першому випадку, під віртуальною реальністю слід розуміти всі можливі прояви феномену штучної системи яка поєднує матеріальне й ідеальне для відтворення можливого, потенційного й умоглядного. В зазначеному контексті визначення відображає філософське розуміння природи цієї категорії.

У другому випадку, під віртуальною реальністю (virtual reality, VR) слід розуміти створений за допомогою інформаційно-комунікативних технологій, як людиною так/або штучним інтелектом, правдоподібний інтерактивний 3D-всесвіт, який забезпечує відчуття присутності в ньому (як розумово, так і фізично). В зазначеному контексті визначення відображає діяльнісний підхід.

Л. А. Усанова обґрунтовує, що «віртуальна реальність стає важливим фактором розвитку культури, претендує на символ нової міфології в інформаційному світі, на засіб перетворення об'єктивної реальності. Суспільний інтерес до феномену віртуальної реальності спонукає дослідження її природи, що нерозривно пов'язано з філософською традицією осмислення буття і реальності взагалі. Інформаційні технології демонструють усе більший вплив на людину. Змінюються закони сприйняття, оскільки засоби миттєвої електронної інформації занурюють людину у процес сприйняття цілком і зразу. Відбувається становлення візуального типу мислення, в якому спостерігається єдність логіко-вербального і наглядно-образного, інтуїтивного сприйняття світу. Розвиток інформаційних технологій розширює можливості візуалізації. Використання зображень як засобу повідомлення характеризується максимальною пропускну здатністю, високою інформаційною ємкістю. Відбувається становлення постнекласичного типу раціональності, виникають поняття, які утворюють сітку категоріального апарату, відмінного від некласичного і класичного. У рамках постнекласичного типу раціональності відсутнє чітке розмежування суб'єкта і об'єкта, а їх взаємо обумовленість відкрива-

ють сферу явищ, позначених терміном «віртуальні» [12, с. 177].

Поряд із цим, О. Вінник, звертає увагу що, цифрові технології забезпечили створення та функціонування цифрового світу, що надає грандіозні можливості щодо: поширення інформації і, відповідно, просування своїх ідей в суспільстві та товарів на ринку; створення принципово нових цінностей, що не мають речової форми; можливості діяти анонімно (що притаманно й учасникам віртуальних підприємств), швидкість, економічність та легкість онлайн спілкування; інноваційного розвитку тощо [2, с. 37].

Зазначене підкреслює, що концептуальні складові віртуальності тісно переплетені з сучасними трансформаціями культури, які відображають розширення сприйняття суспільством реальності як багатовимірного простору в якому є місце і реальному і віртуальному.

М. Лемлі, аналізуючи вплив віртуальної та доповненої реальності на право назначає, що «віртуальна реальність (Virtual Reality, VR) – комп'ютерна симуляція реальності або відтворення технічними засобами об'єктів, суб'єктів і взаємовідносин між ними, що передається користувачеві через систему його відчуттів. Віртуальна реальність імітує як вплив, так і реакцію на вплив. Доповнена реальність (Augmented Reality, AR) – це технологія, що накладає змодельовані комп'ютером шари покращення на існуючу реальність. Основна мета – зробити її більш виразною, багатогранною та яскравою» [16].

Наступним компонентом який нам слід дослідити задля реалізації поставленої мети є поняття цифрового середовища.

В контексті визначення зазначеного поняття, цілком слушно вбачається наукова позиція Д. Г. Манька, який зазначає, що «цифрове середовище, це штучне, створене людиною, таке, що підтримується людиною та розробленими нею технологічними алгоритмами середовище трансляції даних, існування якого на 100 відсотків залежить від наявності зовнішніх джерел живлення, перш за все – електроенергії та матеріальних об'єктів, які забезпечують таку трансляцію. Цифрове середовище охоплює реальний та віртуаль-

ний простір. «Реальний простір» цифрового середовища має дві складові: перша, це матеріально-технічні об'єкти, які забезпечують створення та використання топового та базового контенту цифрового середовища; друга, це функціонування суб'єктів, яке спрямована на забезпечення створення, використання та функціонування цифрового середовища. В свою чергу, «віртуальний простір», слід розуміти виключно в контексті поняття «імітації», яке, в свою чергу, розкривається через поняття «моделювання» та отримує вираз у комп'ютерних програмних продуктах та цифрових мережах створення та трансляції даних, саме у тому аспекті, який відображає штучне існування коду даних, закріплених у певних символах, які виконують генероване для них завдання» [8].

У цілому підтримуючи наведене визначення, хотілось би звернути увагу на те, що із урахуванням тенденцій розвитку у науково-технічній сфері, вбачається за доцільне, додати до другої складової, зазначеного Д. Г. Маньком, реального простору цифрового середовища ще й функціонування штучного інтелекту.

Так, приміром, загальні тренди розвитку ІТ-сфери в світі на 2022 р. за дослідженнями багатьох науковців світу вказують на те, що найбільш перспективними вважаються такі: хмарні технології, технології кібербезпеки, штучний інтелект; бездротові мережі 5G, Інтернет речей, віртуальна та доповнена реальність; чатботи; технології блокчейн; NFT; Web3; децентралізовані фінанси (DeFi) [14, с. 16–17].

Відтак, використання штучного інтелекту у процесах створення віртуальної реальності та забезпечення функціонування цифрового середовища, вбачається невід'ємним компонентом.

Наступним поняттям яке має бути розкрито задля всебічного аналізу методології дослідження правової регламентації відносин у сфері віртуальної реальності є ІТ-право.

О. Е. Сімсон, розмірковуючи про сутність ІТ-права зазначає, що «одні і ті самі проблеми досліджуються у роботах з інформаційного та ІТ-права, з тією лише різницею, що у виданнях ХХ століття застосовується назва «інформаційне право», а у публікаціях

XXI – «право інформаційних технологій» або «ІТ-право». Таким чином, вживання терміну «ІТ-право» є більш сучасним [11].

За слушним твердженням Є.О. Харитонова, ІТ-право слід розуміти «як сукупність уявлень, понять, знань, асоціацій, емоцій, які виникають у зв'язку з правовим впорядкуванням суспільних відносин, пов'язаних зі створенням і використанням інформаційних технологій. Доцільно наголосити, що розгляд ІТ-права як концепту не заперечує «нормативного» (законодавчого) наповнення цього поняття, але позбавляє необхідності оцінювати його як систему правових норм, що утворюють галузь права, відповідні правові інститути тощо [13, с. 24].

Погоджуючись із тим, що ІТ-право не утворює самостійну галузь права, слід зазначити, що створення та використання інформаційних технологій не розкриває у повній мірі природу ІТ-права. На нашу думку, не менш важливою особливістю ІТ-права є його наднаціональний характер, а відносини, які ним врегульовані можуть бути ускладнені іноземним елементом.

Враховуючи проведений аналіз та визначившись із теоретичними обґрунтування до розуміння ключових понять ми можемо перейти до безпосереднього розкриття особливостей методології дослідження обраної нами предметної площини.

Як слушно зазначає В. В. Дудченко, «центральною складовою фундаментальної юриспруденції виступають філософсько-правові доктрини, в рамках яких здійснюється інтерпретація права та держави як особливих форм буття людини та специфічних соціальних інститутів» [4, с. 3].

У призмі базових доктрин сучасної та досучасної юриспруденції, від легістського та юридичного типів праворозуміння до критичних правових та супер-нових напрямів філософсько-правових досліджень, стає можливим виділення системоутворюючих компонентів методології дослідження правової регламентації відносин у сфері віртуальної реальності.

На думку М. С. Кельмана, «методологією сучасного правознавства (юридичної науки) є вчення про структуру, логічну організацію, принципи, методи, засоби і форми діяльності

дослідника в процесі пізнання ним досліджуваних державно-правових явищ» [6, с. 34].

Методологія описує загальну дослідницьку стратегію, що підкреслює шлях, яким дослідник здійснює дослідження. Методологія має визначити систему застосовуваних методів, роль кожного з обраних методів та їхнє співвідношення у отриманні та обробці даних [15].

Ю. М. Оборотов зазначав що, «...питання наповнення методології юриспруденції концептуальними ідеями, принципами, підходами, методами, прийомами, вибудування зв'язків концептуального й інструментального рівня, твердження особливостей методологізації дослідницької діяльності у сфері права і держави, – все це становить актуальне завдання нової корекції комплексу методологічних проблем з просуванням до сучасного бачення методології юриспруденції» [9, с. 8].

Ми поділяємо наукову позицію, щодо розгляду методології у широкому та вузькому значенні. Де перший характеризує методологію як учення про методологічний інструментарій та способів його використання, а другий, розглядає методологію як сукупність принципів, підходів та методів. Саме у другому значенні ми й розглядаємо методологію у нашому дослідженні.

Але, окрім особливостей методології юридичної науки, нам слід виділяти саме аспекти, пов'язані із інформаційно-комунікаційною сферою та цифровим середовищем.

І. В. Арістова зазначає, що методологія науки «інформаційне право» має обов'язково враховувати існування суб'єкта, об'єкта, мети, методів наукової діяльності у сфері інформаційного права. Тобто, розгляд методології науки «інформаційне право» лише як сукупності методів та засобів дослідження виявляється не повним. Таким чином, вважаємо, що адекватною моделлю предмета методології науки «інформаційне право» (і як наукової діяльності, і як результату) можна вважати третю модель (модель організації наукової діяльності у сфері інформаційного права), у якій організації потребує як процес (наукова діяльність), так і результат наукової діяльності (отримані наукові знання про об'єкт – «науку «інформаційне право»») [1, с. 6].

До принципів, на основі яких необхідно проводити всебічне дослідження правової регламентації відносин у віртуальному просторі слід відносити: плюралізму, додатковості та міждисциплінарності.

Концептуальну ідею дослідження правової регламентації відносин у віртуальному просторі формують такі методологічні підходи, як інформаційно-комунікативний, технологічний, аксіологічний, діяльнісний, синкретичний, та синергетичний.

Враховуючи зазначені підходи та принципи, стає можливим конкретизація безпосередніх методів дослідження.

Е. Оржинська пропонує виділяти наступні групи методів, а саме: 1) всезагальний метод (філософські методи) – діалектика, завдяки якій пізнаються закони розвитку природи, суспільства та мислення, і метафізика, без якої діалектиці не буде чого вивчати; 2) загальні або загальнонаукові методи, які застосовуються у всіх або більшості наук; 3) спеціальні (окремі) методи, які застосовуються в окремих науках чи галузях науки; 4) окремі інструментальні та інші допоміжно-технічні методи – це якісні методи дослідження, застосування яких потребує використання різноманітних пристроїв, приладів, механізмів, технологій [10, с. 22].

Н. М. Крестовська, зазначає, що «слід використовувати наступні групи методів: загальні методи пізнання; загальнонаукові методи; міждисциплінарні методи; спеціально-наукові методи юридичних наук [7, с. 30].

Підтримуючи наведені обґрунтування класифікації методів, ми будемо проектувати й власні методи дослідження. Із сукупності загальних методів пізнання дослідження правової регламентації відносин у сфері віртуальної реальності слід використовувати: метод наукового опису, згідно з яким відбувається відображення у сталому знаковому вигляді, інформації відносно сутності й форми віртуального простору; метод порівняння для встановлення тотожності або відмінності між ключовими термінами та поняттями, а саме: реальність, віртуальна реальність, доповнена реальність, цифрове середовище, інформаційний простір та ін.; метод узагальнення для визначення загальних та особливих характе-

ристик, закономірностей та випадковостей функціонування цифрового середовища із урахуванням усіх його властивостей і ознак.

Із сукупності загально-наукових методів пізнання особливу увагу слід приділяти діалектичному методу, який зумовлює повноцінність розгляду правової регламентації відносин у сфері віртуальної реальності з урахуванням притаманних зав'язків та виявленням взаємозалежності форми й сутності. Зазначений рівень зумовлює використання таких загальнонаукових методів, як аналіз, синтез, абстрагування, індукція, аналогія.

Із сукупності міждисциплінарних методів слід використовувати: соціологічний метод для визначення характеру відношення суспільства до цифрового середовища та правової регламентації віртуального простору; статистичний метод для аналітики та кореляції даних щодо соціологічних опитувань; метод економічного аналізу для встановлення прийомів й способів дослідження діяльності у цифровому середовищі та віртуальній реальності шляхом виявлення та визначення взаємозв'язку і змін, кількісного та якісного вимірювання впливу окремих економічних факторів й їх сукупності на ці зміни.

Водночас, у дослідженні необхідно використовувати спеціально-наукові методи юридичних наук: метод юридичної герменевтики – для розкриття особливостей розуміння та тлумачення правових приписів на основі яких здійснюється правове регулювання відносин у віртуальній сфері; формально-юридичний метод – який передбачає вивчення правових актів, якими регламентується відносини у сфері віртуальної реальності, поза зв'язком з економікою, політикою, мораллю та іншими соціальними явищами; порівняльно-правовий – для зіставлення понять, норм та інститутів різних країн світу як у синхронній, так і діахрональній площині.

Висновки. Не викликає сумніву, що методологія дослідження зумовлює безпосередній та найбільш ефективний шлях досягнення очікуваних результатів у відповідності до розроблених та обґрунтованих сучасною наукою алгоритмів пізнання. Отримання максимально повної інформації про особливості правової регламентації відносин у віртуальній

сфері має враховувати не тільки емпіричний та нормативно-правовий базис, але й суттєве філософське осмислення вихідних засад реакції суспільства на віртуальну реальність. Цифрове середовище розвивається у геоме-

тричній прогресії. Суспільство має адекватно та своєчасно реагувати на виклики, створюючи правовідповідні приписи, які забезпечать належний рівень регламентації відносин у зазначеній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Арістова І. В. Наука «інформаційне право» на новому етапі розвитку інформаційного суспільства. *Правова інформатика*. № 1. 2011. С. 3-11.
2. Вінник О. Межі цифрової свободи: правовий аспект. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 36-41.
3. Дзьобань О. П., Соснін О. В. Віртуальна реальність суспільства постмодерну як соціокультурне тло соціалізації «людини інформаційної». *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2017. Вип. 69(1). С. 69-76.
4. Дудченко В. В. Сучасні філософсько-правова доктрини: навчально-методичний посібник В. В. Дудченко, Н. Б. Капустіна, К. В. Горобець. Одеса: Фенікс, 2018. 76 с.
5. Каріна О. М. Віртуальна реальність: онтологічний статус : Автореф. дис... канд. філософ. наук : 09.00.01 / О. М. Каріна; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Х., 2004. 17 с.
6. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. *Психологія і суспільство*. № 4. 2015. С. 33-46.
7. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : підручник. К.: Юрінком Інтер, 2015. С. 30.
8. Манько Д. Г. Цифровізація та цифрове середовище: щодо співвідношення понять. *Цифровий розвиток України: проблеми та перспективи : матеріали доповідей учасників круглого столу (м. Одеса, 22 березня 2024 р.)* [Електронне видання] /уклад.: Д. Г. Манько, Я. О. Тицька, А. О. Згама ; Міжнар.гуман. ун-т. Одеса : Фенікс, 2024. 57 с. Режим доступу: <https://hdl.handle.net/11300/27731> ISBN 978-617-8395-94-0
9. Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю. М. Оборотов, А. П. Овчиннікова, В. В. Завальнюк та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. С. 8.
10. Оржинська Е.І. Стан сучасної класифікації методів науки. *Право і суспільство*. 2018. № 2. Ч. 3. С. 19-22.
11. Сімсон О.Е. ІТ-право V. Інформаційного права: на зламі епох. *ІТ – право : проблеми та перспективи розвитку в Україні: збірник матеріалів II-ї Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 17 листопада 2017 р.)*. Львів : НУ «Львівська політехніка», 2017. С. 180-187. URL: <http://aphd.ua/publication-389>.
12. Усанова Л.А., Усанов І.В. Онтологічний статус віртуальної реальності. *Гілея. Науковий часопис*. К., 2009. С. 176–183.
13. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Сутність ІТ-права: пошук парадигми. *Право України*. 2018. № 1. С. 18-29.
14. Хаустова В. Є., Решетняк О. І., Хаустов М. М. Перспективні напрями розвитку ІТ-сфери в світі. *Проблеми економіки* № 1 (51), 2022. С. 3-19.
15. Brookshier K. Method vs. methodology: understanding the difference. 2018. URL: <https://uxdesign.cc/method-vs-methodology-whats-the-difference-9cc755c2e69d>.
16. Lemley M A and Volokh E, 'Law, Virtual Reality, and Augmented Reality' (SSRN, 17 March 2017) URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2933867